

UOT 330.341.44

*Müslümat Allahverdi qızı ALLAHVERDİYEVA
ADİU “İqtisadiyyat və idarəetmə” kafedrası, dosent;*

*Səkinə Yusif qızı HÜSEYNOVA
ADİU “Ticarət və gomrük işinin təşkili” kafedrası, dosent;*

*dosent Natavan Mamed qızı RZAYEVA
ADİU “Ticarət və gomrük işinin təşkili” kafedrası*

AZƏRBAYCAN TRANSMİLLİ BİZNESİNDƏ RƏQABƏT MÜHİTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Transmilli biznes strategiyasında səlahiyyətlərin nisbəti məsələlərinə əhəmiyyətli yer verilir. Məqalədə transmilli biznesdə səlahiyyətlərin tərkibini iki istiqamətdə arasdırmışdıq: global və regional. TMS-nin beynəlxalq rəqabətdə iştirakı çoxcəhətlidir və çoxlu səviyyələri var. Dövlət çərçivəsində onlar yerli şirkətlərlə və başda beynəlxalq şirkətlərlə bazarlar uğrunda, bəzən yerli güzəştlər və dotasiyalar uğrunda rəqabət aparırlar.

Rəqabət ilk növbədə mal istehsalçıları üçün mühüm obyektiv əhəmiyyət kəsb edir. Rəqabət mal istehsalçıları yeni texnologiyalar tətbiq etməyə, əmək məhsuldarlığını yüksəltməyə, mal və xidmətlərin qiymətlərini yüksəltməyə və ya aşağı salmağa məcbur edir. Praktikada transmilli şirkətlərin və digər təsərrüfat subyektlərinin, sahələrin və ölkələrin rəqabət qabiliyyəti müəyyən edilir.

Rəqabət mühitinin formalaşdırılması antiinhisar tədbirlərinin həyata keçirilməsi vasitəsilə təmin edilə bilər. Ölkədə elə rəqabət mühiti yaradılmalıdır ki, bazar hökmünə tabe olan istehsalçılar mənfəətə və onların bazar mövqeyinin möhkəmlənməsinə nail ola bilsinlər. Hazırkı məqalədə Azərbaycan transmilli biznesində rəqabət mühitinin formalaşdırılması məsələləri öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: rəqabət, transmilli biznes, antiinhisar tədbirləri, rəqabət mühiti, TMS.

Giriş

Transmilli biznesdə rəqabətin yüksək olmasının böyük əhəmiyyəti var. İqtisadi ədəbiyyatda rəqabəti müəyyən etmək üçün bir neçə yanaşmadan istifadə edirlər [1, səh.9]. Bəzi mütəxəssislər rəqabəti hər hansı bir işdə ən yaxşı nəticənin əldə olunması üçün qarşıdurma kimi izah edirlər, digərləri isə rəqabəti tələb və təklifin tarazlaşdırılmasına imkan verən bazar mexanizminin meyarı kimi müəyyən edirlər. Rəqabətə sahə bazarlarının tipini müəyyən edən meyar kimi də baxılır. Bazarda rəqabətin təkmilləşmə dərəcəsindən asılı olaraq müxtəlif bazar tiplərini fərqləndirirlər ki, onların hər biri üçün iqtisadi subyektlərin müəyyən davranışları xarakterikdir. [4].

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin birinci rübünün sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş iclasında Azərbaycan Respublikası Prezidenti demişdir: “...Əgər biz sağlam rəqabəti tam şəkildə təmin edə bilsək, inhisarçılığa qarşı daha da ciddi addımlar ata bilsək, əminəm ki, göstəricilərimiz daha da böyük olacaqdır. Biz rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalını artırmalıyıq. Həm ixracı artırmaq, eyni zamanda, daxili bazarı rəqabətqabiliyyətli məhsullarla təmin etmək üçün... İlk növbədə, biz daxili bazarı da rəqabətqabiliyyətli məhsullarla təmin etməliyik. Ona görə rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının artırılması ən vacib prioritetlərdən biri olmalıdır” [5].

TMS-nin beynəlxalq rəqabətdə iştirakı çoxcəhətlidir və çoxlu səviyyələri var. Dövlət çərçivəsində onlar yerli şirkətlərlə və başda beynəlxalq şirkətlərlə bazarlar uğrunda, bəzən yerli güzəştlər və dotasiyalar uğrunda rəqabət aparırlar. Rəqabət ilk növbədə mal istehsalçıları üçün mühüm obyektiv əhəmiyyət kəsb edir. [2, s. 113]. Rəqabət mal istehsalçıları yeni texnologiyalar tətbiq

etməyə, əmək məhsuldarlığını yüksəltməyə, mal və xidmətlərin qiymətlərini yüksəltməyə və ya aşağı salmağa məcbur edir. Praktikada transmilli şirkətlərin və digər təsərrüfat subyektlərinin, sahələrin və ölkələrin rəqabət qabiliyyəti müəyyən edilir.

Transmilli biznesin dövlət tənzimlənməsinin mühüm meyarlarından biri də milli rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsidir. Ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyi həm siyasi, həm də iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. O, uzunmüddətli iqtisadi tərəqqini və vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etmək məqsədilə ölkənin iqtisadi strukturlarının və institutlarının dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində idarəetmə fəaliyyətini səmərəli koordinasiya etmək bacarığını səciyyələndirir. Rəqabətqabiliyyətliliyin milli səviyyədə bu cür təfsiri 1996-cı ildə Davosda illik Beynəlxalq iqtisadi forumda “Global rəqabətqabiliyyətlilik” haqqında məruzədə təqdim olunmuşdur. Hesab edirik ki, ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin strateji əhəmiyyəti milli dövlətin yurisdiksiyası altında olan firmaların yeni rəqabət üstünlüklərinin yaradılması üçün şəraitin formalaşdırılmasına imkan verir. O, həmçinin öz ərazisində əcnəbi TMS-lərin fəaliyyətinin yüksək məhsuldarlıqlı növlərinin stimullaşdırılması üzrə milli dövlət tərəfindən tədbirlərin səmərəliliyini qiymətləndirməyə də imkan verir. Əlavə dəyərin həcminin artırılması ilə yanaşı uzunmüddətli perspektivdə yerli ehtiyat və güclərin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi də formalaşır. Beləliklə, bütövlükdə dövlət siyasətinin və onun ən mühüm tərkib hissəsi olan istehsalın transmilliləşdirilməsi proseslərinin nizamlanması mexanizminin təyin olunmasına məhz ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və onun təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mövqeyindən yanaşmaq lazımdır.

Praktikada çox zaman inhisar rəqabəti adlanan rəqabət də mövcuddur. Bu, elə bir rəqabətdir ki, bazarda çoxsaylı kiçik firmalar olur, ancaq onlar müxtəlif məhsullar təklif edirlər. Belə bazarlara daxil olma və ya ondan çıxma hər hansı bir çətinliklə bağlı deyil. Müxtəlif firmaların buraxdıqları məhsullar keyfiyyətinə, xarici görünüşünə və digər xarakteristikasına görə fərqlənirlər. Həmin mallar bir-birini əvəz edə bilsələr də, eyni zamanda öz göstəricilərinə görə fərqlənirlər. Elmi araşdırmalardan qənaətimiz ondan ibarətdir ki, Azərbaycanda məhz inhisar rəqabəti üstünlük təşkil edir.

Apardığımız elmi araşdırmalar göstərir ki, hal-hazırda ölkə müəssisələrinin əksəriyyəti keyfiyyətinə, qiymətlərinə və istehsal xərclərinə görə xarici analoqlarla müqayisə oluna bilən istehlak hazır olan məhdud nomenklatura üzrə az məhsullar istehsal edə bilirlər. AR Mərkəzi Bankının məlumatına görə 2014-cü ilə qeyri-neft sektorunun mal ixracı ölkə üzrə mal ixracının cəmi 6 faizə qədər, yəni 1,63 milyard dollar (cədvəl 1) olmuşdur. Onların da 35-40 faizi xammal və yarımfabrikatdır. 2014-cü ildə ölkənin mal ixracının 94 faizinin neft və neft emalı məhsullarının olması iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin aşağı olduğunu göstərir. Bu sektordan əsasən meyvə-tərəvəz və onlardan hazırlanan məhsullar, şəkər, spirtli və spirtsiz içkilər, plastmas və ondan hazırlanan məhsullar, gön-dəri, pambıq mahlıcı, qara metallar, ilkin alüminium ixrac edilir. Maşın və mexanizmlər, nəqliyyat vasitələri ixracın cüzi bir hissəsinə, 1 faizə qədərində bərabərdir. Azərbaycanın xammal sahələri (neft, qaz, qara və əlvan metalların yarımfabrikatları, kimya sənayesinin yarımfabrikatları və s.) yüksək rəqabət qabiliyyətli sahə kimi dəyərləndirilir.[10] Ona görə də Azərbaycanın dünya təsərrüfat sistemində qeyri-neft məhsulları ilə səmərəli daxil olması o şərtlə ola bilər ki, milli iqtisadiyyatın emal sənayesi və kənd təsərrüfatı sektorlarının miqyaslı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi sahəsində həm xarici-iqtisadi, həm də ümumi iqtisadi xarakterli fəal dövlət tənzimlənməsi tətbiq edilsin. Bu konsepsiya ümumi iqtisadi və struktur dəyişiklikləri siyasətinin tərkib hissəsini təşkil etməklə, sənaye klasterlərinin yaradılması vasitəsi ilə reallaşdırıla bilər.

Yeni məhsul istehsalını təşkil etmək və ya mövcud istehsal güclərini artırmaq baxımından prioritet emal sənaye sahələrinin məhsulları üzrə idxalın hesabına daxili tələbatın təmin olunması səviyyəsinin hər il hökumət tərəfindən müəyyən edilməsi zəruridir. Xarici ticarət əlaqəsi elə tənzimlənməlidir ki, istər xarici və istərsə də daxili investor bilsin ki, ölkə daxilində bu və ya digər məhsula ehtiyac var və o ehtiyacı təmin etmək üçün yeni istehsal gücü yaratmaq lazımdır. Beynəlxalq təcrübədə olduğu kimi, daxilə rəqabəti təmin etmək üçün rəqabət qabiliyyətli məhsulların idxalı

tənzimlənməlidir. Daxili rəqabəti gücləndirmək üçün çox müəssisələr tədricən hərəkətə gətirilməlidir. Onda da rəqabətin istehsalın səmərəliliyi və tərəqqinin hərəkətdə qüvvəsindən ölkənin xeyrinə istifadə etmək mümkün olar.

Qeyri-neft sektoru üzrə xarici iqtisadi əlaqələr (mln. ABŞ dolları)

Cədvəl 1

Sıra sayı	Göstəricilər	2015-ci il			2014-cü il		
		İxrac	İdxal	Saldo (±)	İxrac	İdxal	Saldo (±)
	Qeyri-neft sektoru, cəmi	1449	3418	-1969	5930	14223	-8293
1.	Mallar	766	2423	-1697	1639	7894	-6261
	- İstehlak malları	350	1438	-1088	885	4169	-3334
2.	Xidmətlər	683	925	-312	4297	6329	-2032

Mənbə: AR Mərkəzi Bankı, illik hesabatlar əsasında iddiaçı tərəfindən tərtib edilmişdir.

Rəqabət şəraitində cəmiyyətin resurslarının bu və ya digər istehsal və xidmət sahələri arasında bölüşdürülməsi həmin sahələrdə istehsal edilən məhsulların iqtisadi səmərəsindən və tələbatdan asılı olaraq həyata keçirilir. Resurslar o sahələrə yönəldilir ki, onlara tələbat var, onların məhsulları ya yüksək keyfiyyətə, ya da aşağı qiymətə malik olsunlar. Rəqabətli bazar sisteminin üstünlüklərindən biri ehtiyatların səmərəli bölüşünü təmin etməsidir. başqa sözlə, külli miqdarda əmtəə və xidmətlərin hər biri üçün "düzgün" yaxud optimal həcmdə ehtiyat bölüşdürülür.

Azərbaycanda bu və ya digər malın (xidmətin) növündən asılı olaraq, bazarın bir neçə tipi formalaşır. Məsələn, yanacaq-enerji məhsullarının bazarı inhisarçı bazardır. Ərzaq məhsullarının bazarı (un, toyuq əti, yağ, siqaret, alkoqollu içkilər) əsasən oliqopoliya bazarıdır. Əgər bazarın əsas hissəsinə məhdud sayda bir neçə firma nəzarət edərsə, o bazar oliqopoliya bazarı adlanır. Satılan məhsul nomenklaturunun sayı az (neft) və ya çox ola bilər. Bu bazarda topdansatış ticarət müəssisələrinin sayı azlıq təşkil edir. Məsələn, xaricdən gətirilən sitrus meyvələrinin, banan da daxil olmaqla topdansatış müəssisələrinin sayı çox azdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda eyni malı təklif edən topdansatış firmalarının sayı azdır. Pərakəndə ticarət müəssisələrinin çoxsaylı olmasına baxmayaraq, bütünlükdə bazarda rəqabət yoxdur, eyni növ məhsullar əsasən eyni qiymətə satılır, məsələn, ət-süd məhsulları. Bunun da əsas səbəbi topdansatış bazarının oliqopoliya tipində olmasıdır.

Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ilin sosial-iqtisadi yekunlarına həsr olunmuş iclasında Prezident İlham Əliyev bir daha vurğulamışdı: "Biz xüsusilə istehlak bazarına nəzarətimizi gücləndirməliyik. Bu sahədə böyük işlər görülüb və davam etdirilməlidir. Qiymətlərin süni şəkildə şişirdilməsinə yol verməməliyik, azad rəqabəti təmin etməliyik, inhisarçılıq meyillərinin qarşısını almalıyıq". [5]

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrin təcrübəsi rəqabət mühitinin dövlət tənzimləmə vasitələri ilə qorunmasının zəruriliyini təsdiq edir. Bu vasitələrin tətbiqinin əsas məqsədi rəqabətin müxtəlif formalarının (növünün) optimal birliliyinə nail olmaq, onlardan birinin digərlərini çıxışdırmasına imkan verməməkdir. Bununla da rəqabətin məcmu müsbət nəticələri zəifləmir. Əmtəə birjalarının işinin bərpa edilməsi də düzgün olardı.

2007-ci ildə Rusiya hökuməti tərəfindən dövlət sifariş üçün auksion vasitəsilə yerləşdirilən malların (işlərin, xidmətlərin) siyahısı təsdiq edilmişdir. Auksion institutunun real effekt verməsi və şəffaflığın təmin olunması məqsədilə, mütəxəssislərin fikrincə, sərbəst və kompromissiz nəzarət həyata keçirilməlidir. [6]

Rusiyada qəbul olunan qanunda təsərrüfat subyektlərinin "üstün vəziyyəti" anlayışı təsbit olunmuşdur. Belə subyektlərin payı müəyyən mal bazarında 65% və ondan çox, bəzi hallarda 35% və ondan çox müəyyənəşdirilmişdir. Bu göstərici Azərbaycanda 35 faizdir.

Çin Xalq Respublikasının antiinhisar qanununa görə aşağıdakı hallarda təsərrüfat subyektlərinin birləşməsi dövlət orqanları tərəfindən təsdiq edilir:

- birləşməyə qədər birləşən bütün müəssisələrin ümumi maliyyə işində dövriyyələri Çində və ondan kənarında 1,46 milyard dollardan çox, ən azı 2 iştirakçının Çində onların hər birinin dövriyyəsi 58,5 mln.dollardan çox olduqda;

- birləşmə iştirakçılarının əvvəlki maliyyə işində Çində ümumi dövriyyələri 292 mln.dollardan, iki iştirakçı kompaniyanın hər birinin dövriyyəsi Çində 58,5 mln.dollar olduqda. Əgər birləşmədən sonra kompaniyaların dövriyyəsi yuxarıda göstərilən həcmərdən az olsa, ancaq kompaniyanın Çin bazarında nəzarəti (bazarda yüksək pay, maliyyə, texnoloji nəzarət) kifayət qədər güclü olsa, dövlət orqanı birləşməyə icazə verməmək hüququna malikdir.

Fransada rəqabət əhalinin əmtəə və xidmətlərə olan tələbatını təmin etmək üçün mühüm vasitədir. Dövlət qiymətlər, vergilər və vergi güzəştləri vasitəsilə rəqabəti inkişaf etdirir. Dövlət kiçik müəssisələrin yaradılmasını stimullaşdırır. Bu məqsədlə hökumət vergi güzəştləri verməklə kiçik müəssisələrə çox kömək edir. Fransa iqtisadiyyatı açıq iqtisadiyyat olduğuna görə xarici firmaların onun daxili bazarına çıxış bilirlər. Bu da əmtəə bazarında istehsalçıların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Azərbaycanda inhisarsızlaşdırmanın ilkin amillərindən biri kimi özəlləşdirmə nəzərdə tutulmuşdur. Ancaq praktiki olaraq özəlləşdirmə nəticəsində mülkiyyətin forması dəyişdi, bilavasitə təsərrüfat subyektlərinin bazardakı mövqeyində isə ciddi dəyişiklik baş vermədi.

Müflisləşmə haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur. Ancaq həmin qanunun tələblərinə uyğun müəssisələrin müflisləşmə proseduru, demək olar ki, tətbiq olunmur. "Kommersiya müəssisələri haqqında" Qanunun qəbul edilməsi və tətbiq edilməsi faydalı olardı.

Rəqabət zamanı alıcılar sahibkar kimi, bazar onların agentləri, istehsalçılar və malgöndərən müəssisələr isə onların qulluqçusu kimi çıxış etməlidirlər. Azərbaycanın milli iqtisadiyyatında geniş inhisarçılığın hakim olması bu vəziyyəti kəskin surətdə dəyişir. Hal-hazırda elə bir vəziyyətdir ki, bu və ya digər resurs üzrə topdansatış bazarında malgöndərənlərin sayı son dərəcə azdır, hər bir satıcı təklifin ümumi həcminə və, deməli, satılan məhsulun qiymətinə müstəqil surətdə təsir göstərmək iqtidarına malikdir.

Azərbaycandakı bazar sırf inhisarçı bazar olduğuna görə satıcılar cəmiyyətə ziyan vuraraq, öz mənafeyinə uyğun surətdə qiymətləri idarə edirlər. Təklifin ümumi həcmi tənzimləməklə, bəzi hallarda inhisarçılar məhsul həcmi süni surətdə məhdudlaşdırır, bununla da yüksək qiymət tələb etmək imkanlarına malik olurlar. Bəzi hallarda isə qiymətləri süni surətdə artırır. Bu imkandan istifadə edən müəssisələr respublikada az deyildir.

Bakı ətrafı qəsəbələrin birində olarkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev demişdir: "Ancaq ölkə daxilində istehsal olunan məhsulların qiyməti bəzi hallarda əsassız və süni şəkildə artırılır. Burada sırf inhisarçılıq, istehsal sahəsində inhisarçılıq vardır. Buna dünyada "Kartel sövdələşməsi" deyirlər. Bu, sırf "Kartel sövdələşməsi"nin təzahürüdür". [7] Qiymət Azərbaycanda bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında tənzimlənməlidir. Azərbaycan ətlə, meyvə-tərəvəzlə, digər başqa məhsullarla, demək olar ki, özünü təmin edir, ixrac da olunur. Məsələn, quş əti istehsalı ilbəil artır. Azərbaycan quş əti ilə özünü təmin edir. Quşçuluğun inkişafı üçün əlavə tədbirlər həyata keçirilir. Belə məhsulların topdansatış və pərakəndə qiymətlərinin qalxması bəzi inhisarçı qrupların güclü olmasından xəbər verir. Bu situasiyada dövlət öz gücünü göstərməli, qəbul edilmiş qərarlara əməl olunmasını təmin etməlidir. Sağlam rəqabət şəraitinin yaradılması bilavasitə dövlətin funksiyasıdır.

Yerli istehsal sferasında inhisarçılıqla bağlı ciddi problem mövcuddur.

Müxtəlif ölkələrdə inhisar üzərində nəzarət müxtəlif yollarla həyata keçirilir. Ümumi şəkildə desək, onların iki xarakterik xüsusiyyəti mövcuddur. Birincisi, "təbii inhisarlar", yəni texnoloji və iqtisadi şəraitin rəqabət bazarlarının mövcudluğuna yol verməyən sahələrdə hökumət qiymətləri tənzimləyir və göstərilən xidmətlərə standartlar müəyyənəşdirir (nəqliyyat, rabitə, elektrik enerjisinin istehsalı və təchizatı və digər ictimai istifadə müəssisələri). İkincisi, ölkələrin əksəriyyətinin

də səmərəli istehsala yalnız yüksək dərəcədə inkişaf etmiş rəqabət sayəsində nail olmuşlar. ABŞ-da XIX əsrin axırlarından başlayaraq, federal hökumət rəqabətin müdafiəsi və onun biznesi tənzimləyən mühüm alət kimi gücləndirilməsi məqsədilə bir sıra antiinhisar və ya antitrust qanunlar qəbul etmişdir.

Azərbaycanda əvvəlcə rəqabət mühiti yaradılmalı, bir-birini əvəzləyən məhsulları istehsal edən çoxsaylı istehsalçılar formalaşdırılmalıdır. Bunun da əsas yolu sənaye və kənd təsərrüfatında istehsal-struktur dəyişikliklərinə nail olmaqdır. Rəqabətin konsepsiyasının mahiyyəti sahibkarlığın daha da sərbəst olmasını və qorunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Rəqabətin müdafiəsinin ən vacib problemlərindən biri dövlət orqanlarının antiinhisar siyasətidir.

Daxili bazarı liberallaşdırana qədər yerli istehsalçıların rəqabət qabiliyyətini məqbul bir səviyyəyə çatdırmaq üçün zəruri şəraitin yaradılması lazım idi. Azərbaycanda dövlət büdcəsi vəsaitləri hesabına satınalmaların həyata keçirilməsi prosedurunda komissiya üzvləri, müvafiq sifarişçi və icraçı təşkilatlar tərəfindən ciddi subyektivliklərə yol verilir. Əksər hallarda tenderin qalibini faktiki olaraq əvvəlcədən müəyyən edirlər.

Ölkədə ədalətli rəqabətin olub-olmamasını və inhisarçılığın səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də topdan və pərakəndə satış qiymətlərinin dəyişmə meyilləridir. 2017-ci ildə 2010-cu illə müqayisədə ərzaq məhsullarının qiyməti 1,6 dəfə artmışdır. Son 2 ildə bu artım 4 faiz artmışdır. İnhisarçılar istehlak bazarında qiymətləri diklə edirlər. Azad rəqabət olmayan yerdə isə qiymətləri bazar iqtisadiyyatının toxunulmaz qanunu sayılan tələb-təklif yox, inhisarçı müəyyən edir. 2011-ci ildə Azərbaycanda sümüksüz ət ABŞ kimi ölkədə satılan sümüksüz ətdən (ümumiyyətlə, Avropada, ABŞ və digər ölkələrdə əhaliyə sümüksüz ət təklif olunmur) baha olmuşdur. Mağazalardakı müxtəlif çeşidli keyfiyyətli kərə yağlarının qiyməti əksər alıcılar üçün əlçatmazdır. Yeni Zelandiyadan, Avstraliyadan, Almaniyadan, Rusiyadan gətirilən yağların bahalılığına harada isə bəraət qazandırmaq mümkündürsə, yerli məhsulların hətta onlardan yuxarı qiymətə təklif olunması anlaşılır. Son illər heyvandarlığın tələb olunan səviyyədə inkişaf etdiyi və onlarla müasir süd emalı müəssisəsinin istifadəyə verildiyi ölkəyə yaxın-uzaq yerlərdən kərə yağının idxal olunmasının özü məqbul deyil. İnhisarın saxlanılması şəraitində onların qiymətinin tələb-təklif əsasında müəyyənləşdiyini iddia etmək mümkün deyil. İnhisarçılığın istehlak qiymətlərinə ciddi təsiri idxal mallarının satışında da öz əksini tapır. Belə ki, 1 ton kərə yağı 2553 dollara idxal edilsə də 7000 dollara satılır. İkinci çörək hesab edilən kartofun 1 tonu orta hesabla 67 dollara ölkə ərazisinə daxil olursa, pərakəndə satış qiyməti 470-500 dollar təşkil edir (2014-cü il).

Ölkədə rəqabət və inhisarçılığı tənzimləyən, onlara nəzarət edən, rəqabəti inkişaf etdirə bilən müstəqil idarəetmə orqanının yaradılması tələb olunurdu. Sevindirici haldır ki, 2018-ci ilin əvvəlində Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin yanında Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçılarının Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti əsasında mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı statusunda Azərbaycan Respublikasının Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Agentliyi yaradılmışdır. Onun fəaliyyət istiqamətləri inhisarçılıq fəaliyyətinin və haqsız rəqabətin qarşısını almaqdan və belə pozuntuların aradan qaldırılması üçün tədbirlər görməkdən ibarətdir.

Milli əmtəə, iş və xidmətlər bazarında təsərrüfat subyektləri arasında rəqabəti tənzimləmək məqsədilə "Haqsız rəqabət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda deyilir ki, rəqabət bazar subyektləri arasında sahibkarlıq fəaliyyətinin ən əlverişli şərtləri uğrunda mübarizə formasıdır. Bu zaman onların müstəqil fəaliyyəti hər birinin bazarında əmtəə (məhsul, iş, xidmət) dövriyyəsinin ümumi vəziyyətinə təsir etmək imkanını əsaslı surətdə məhdudlaşdırır və istehlakçıya lazım olan əmtəələrin istehsalını stimullaşdırır. Haqsız rəqabət isə onların mövcud qanunvericiliyə zidd və ədalətsiz üsullarla üstünlük əldə etməyə yönəlmiş hərəkətləridir. Qanunda haqsız rəqabətin formaları da, yəni rəqibin (qarşılıqlı əvəz olunma ilə əmtəəni bazara çıxarı bilən) təsərrüfat fəaliyyətinin təqlidi, nüfuzdan salınması, fəaliyyətinə müdaxilə və sairləri öz əksini tapmışdır. Sahibkarlıq fəaliyyətində qanunsuz ödənişlər qadağan edilir. Belə ödənişlərə aşağıdakılar aid edilmişdir (maddə 10):[3]

- təsərrüfat subyektinə süni surətdə əlverişli mühitin yaradılması, əlverişli sazişlərin, kreditlərin, subsidiyaların verilməsi, güzəştli gömrük rüsumunun və vergi rejiminin müəyyən edilməsi, müəyyən sifarişlər əldə edilməsində fərdi güzəştlərin edilməsi və digər hallar.

"Azərbaycan Milli Hesabları"nda inhisar mənfəəti vergi növü kimi təsbit edilmişdir. Ancaq Vergi Məcəlləsində bu vergi növü öz əksini tapmamışdır. Məqsəduyğun olar ki, "Rəqabət Məcəlləsi"ndə həmin mənfəətin bütünlükdə dövlət büdcəsinə daxil edilməsi nəzərdə tutulsun.

Maddə 8-də nəzərdə tutulan Rəqabət Orqanının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Antiinhisar siyasəti və İstehlakçılarının Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidmətinin bazasında yaradılması məqsəduyğundur. Respublika Dövlət Agentliyinin statusunda yaradılan bu qurum birbaşa hökumətə tabedir. Ancaq bu halda "Məcəllə"də göstərilən tələb, yəni rəqabət orqanının təşkilatı və funksional müstəqilliyi təmin oluna bilər. "Məcəllə"də Maddə 25-də "Təbii inhisar" anlayışını əks etdirən mənə "Təbii inhisarlar haqqında" AR qanunu ilə (Maddə 4) üst-üstə düşür. Qanunda təsbit olunmuş mənə daha dürüstdür. Çünki burada istehsalın texnoloji xüsusiyyəti və təbii inhisarçıların istehsal etdikləri məhsulun (xidmətin) istehlakda başqa əmtəə (xidmət) ilə əvəz edilə bilməməsi əsas götürülür.[3]

Eləcə də "Məcəllə"də nəzərdə tutulan "Rəqabət" anlayışının mənası "Haqsız rəqabət haqqında" AR Qanunu ilə uzlaşmır (Maddə 1). Belə ki, "Məcəllə"də rəqabət "əlverişli işgüzar münasibətlər yaratmaq uğrunda" mübarizə kimi, Qanunda isə bazar subyektlərinin bazarda əmtəə dövriyyəsinin ümumi vəziyyətinə təsir etmək imkanını əsaslı surətdə məhdudlaşdırmaq və istehlakçıya lazım olan əmtəələrin istehsalını stimullaşdırmaq mübarizə kimi təsbit edilmişdir. Düşünürük ki, qanundakı mənə daha düzgün olaraq rəqabətin mahiyyətini əks etdirir.

"Rəqabət Məcəlləsi"nin əsas təyinatı rəqabətin inkişaf etdirilməsi, ona mane olan bütün elementlərin aradan qaldırılması olmalıdır. İnhisarçılıq təzahürlərinin formalaşmasına səbəb olan imkanların aradan qaldırılması Məcəllə ilə təmin edilməlidir. Bu məqsədlə inhisarçı alyansların, trestlərin, birliklərin, qrupların yaradılması qadağan edilməlidir. Digər ölkələrdə olduğu kimi, inhisarçılıq hərəkətlərinə qarşı sət sanksiyaların növləri Məcəllədə öz əksini tapmalıdır.

Digər prinsipial məsələ rəqabət qabiliyyəti olmayan, lakin milli bazarın əmtəə təminatında mühüm rol oynayan qeyri-neft sənaye sektorunun müəssisələrinə rəqabət qabiliyyətini inkişaf etdirmək məqsədilə hər vasitə ilə, o cümlədən investisiyalarla dövlət yardımının (dəstəyinin) göstərilməsidir. Bu prosesin "Rəqabət Məcəlləsi"ndə reklamətinin verilməsi və ona ciddi nəzarət mexanizmlərinin öz əksini tapması lazımdır. Dövlət köməyinin məqsədlərinin Məcəllədə dəqiq yazılması zəruridir ki, dövlət idarəetmə orqanları həmin köməkliklərin təyinatı üzrə istifadə olunmasını və nəzarəti təmin etsinlər.

Qanunda deyilir ki, haqsız rəqabət bazar subyektinin sahibkarlıq fəaliyyətində mövcud qanunvericiliyə zidd və ədalətsiz üsullarla üstünlük əldə etməyə yönəlmiş hərəkətləridir.

"Haqsız rəqabət haqqında" Qanuna görə bu və ya digər təsərrüfat subyektinə əlverişli sazişlərin, kreditlərin, subsidiyaların verilməsi, güzəştli gömrük rüsumunun və vergi rejiminin müəyyən edilməsi və s. bu kimi əlverişli mühitin yaradılmasına yol verilməməlidir.[3]

Qanunda nəzərdə tutulur ki, Azərbaycanda antiinhisar siyasətini həyata keçirən orqan bu qanunun pozulmasına görə icra hakimiyyəti orqanlarına və bazar subyektlərinə icrası məcburi olan göstərişlər verə bilər (Maddə 11.1), maliyyə sanksiyaları və cərimələr tətbiq, haqsız rəqabət nəticəsində əldə olunmuş mənfəətin dövlət büdcəsinə ödənilməsinə təşkil edə bilər. [14]

Qanunda nəzərdə tutulur ki, bu qanuna riayət olunmasına nəzarəti Azərbaycanda antiinhisar siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirməlidir. Uzun illərdir ki, ölkədə müstəqil belə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı mövcud deyildir. 2010-cu ildə İqtisadiyyat Nazirliyinin yanında yaradılmış Antiinhisar Siyasəti və İstehlakçılarının Hüquqlarının Müdafiəsi Dövlət Xidməti inhisar və rəqabət haqqında normativ-hüquqi aktların icrasına nəzarət etməli idi. Qeyd edək ki, haqsız rəqabət nəticəsində əldə edilən mənfəətin dövlət büdcəsinə ödənilməsi və icrası məcburi olan qərarların qəbul edilməsi barədə səlahiyyətləri Dövlət Xidmətinin 2016-cı ildə təsdiq edilmiş Əsasnaməsində nəzərdə tutulmuşdur. Ona görə ki, Azərbaycan Respublikasının

Konstitusiyasının müvafiq maddəsinə əsasən (Maddə 115 və 121) mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı nazirliklər və dövlət komitələri hesab edilir. Dövlət xidmətləri isə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının struktur bölməsidir. Yuxarıda deyilənləri əsas qəbul edərək antiinhisar siyasətini hazırlayan və həyata keçirilməsini təmin edən mərkəzi idarəetmə orqanının yaradılması məqsəduyğun hesab edildi. Bu statusda olan orqan ona həvalə edilmiş vəzifələrin öhdəsindən gələ bilmədiyinə görə onun bazasında mərkəzi idarəetmə orqanı statusunda, əvvəllər deyildiyi kimi, Antiinhisar və İstehlak bazarına Nəzarət Dövlət Agentliyi yaradıldı.

Nəticə

On ildən çoxdur ki, "Rəqabət Məcəlləsi" ölkənin Milli Məclisinə təqdim edilmişdir. Lakin hələ də qəbul olunmamışdır. 1995-ci ildə "Haqsız rəqabət haqqında" Qanun qəbul edilmişdir. Çoxsaylı mütəxəssislər kimi biz də hesab edirik ki, onun müddəaları praktikada qətiyyən istifadə olunmur ("Exo" qəzeti, 10.02.2018). Onların tətbiqinə nəzarət etmək səlahiyyəti olan idarəetmə orqanı da müxtəlif subyektiv səbəblərdən haqsız rəqabətə görə təsərrüfat subyektlərinə təsir etmək istəmərlər və ya edə bilmirlər.

Qeyri-neft emal sənayesinin və aqrar sektorun şaxələndirilməsi həyata elə keçirilməlidir ki, ölkənin transmilli biznesi rəqabətqabiliyyətli olsun. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadi sistemin qurulması nə qədər vacibdirsə, bir o qədər də mürəkkəb və uzunmüddətli prosesdir. Qloballaşan dünyada iqtisadiyyatın bu və ya digər sektorunda Azərbaycan öz yerini elə müəyyən etməlidir ki, istehsal edəcəyi məhsul dünya bazarlarında özünə yer tuta bilsin. İndi rəqabətqabiliyyətlilik baxımından ölkə iqtisadiyyatı hansı mərhələdədir sualına aydınlıq gətirmək üçün ilk növbədə mal ixracının tərkibinə nəzər salmaq istərdik. Xammal və yarımfabrikat formasında ölkədən çıxarılan məhsullar ümumi ixracın 90%-dən çoxunu təşkil edir. İqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək üçün məhsullar üzrə güclü ixtisaslaşdırılmış, müasir texnologiyalara əsaslanan iri istehsal komplekslərinin yaradılması lazımdır. Məsələn, neft-kimya və kimya sənayesinin perspektiv inkişafı üçün Fransa və İngiltərə şirkətləri tərəfindən texniki-iqtisadi əsaslandırmanın hazırlanması və həyata keçirilməsi bu kompleksin rəqabətqabiliyyətli, müasir tələblərə cavab verən məhsullarından tükəntidə, səhiyyədə, cihazqayırmada, kənd təsərrüfatında, maşınqayırmada və digər sahələrdə geniş istifadə etməyə imkan verəcək və ölkənin ixrac potensialını da gücləndirəcəkdir. Müasir texnologiya dedikdə, biz təkcə xaricdə yaradılmış texnologiyaların ölkə müəssisələrində tətbiqini nəzərdə tuturuq. Bununla yanaşı, ölkənin özündə də yeni texnologiyalar yaradılmalı və tətbiq olunmalıdır ki, xarici rəqib qarşısında ölkəyə üstünlük versin. Çünki, xarici texnologiyaların tətbiqi ölkənin ancaq onlara çatmasına şərait yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Кони́на Н.Ю. Конку́рентноспособность транснациональных копораций в условиях глобализации. М.: МГИМО. 2009.
2. Кеохейн Р.О., Най Дж. С. Транснациональные отношения и мировая политика. 2016, /www.sr1, narod.ru/cygankov/
3. Azərbaycan Respublikası qanun toplusu.2018
4. "İqtisadiyyat" qəzeti, 29.03.-04.04.2018
5. "Azərbaycan" qəzeti, 16.04.2013
6. Journ. "Общество и экономика", 2007, №11-12, s.70-74
- 7."Azərbaycan" qəzeti, 10.03.2011.
8. "Exo" qəzeti, 10.02.2018
9. "Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi" 11 iyul 2000-ci il tarixli 905IQ nömrəli Qanunu
10. "İxrac nəzarəti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 26 oktyabr 2004-cü il, № 772-IIQ

11. "Gömrük tarifi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 13 iyun 2013-cü il № 687-IVQ
12. "Azərbaycan" qəzeti, 05.04.2015
13. Hazirlər Kabinetinin "Gömrük yığımlarının məbləğlərinin təsdiq edilməsi haqqında" 26 aprel 2016-cı il tarixli 168 saylı qərarı
14. "Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Bakı şəhəri, 31 may 2016-cı il № 261-VQ Qanunu.

*Муслумат Аллахверди кызы Аллахвердиева
АГЭУ, кафедра "Экономика и менеджмент" доцент;*

*Секине Юсиф кызы Гусейнова
АГЭУ кафедра "Торговли и таможенное дело", доцент;*

*Натаван Мамед кызы Рзаева
АГЭУ, кафедра "Торговли и таможенное дело", доцент*

Формирование конкурентной среды в транснациональном бизнесе Азербайджана

Резюме

В стратегии транснационального бизнеса имеет место важность вопросов, связанных с компетенциями. В статье мы рассмотрели компетенцию транснационального бизнеса двумя способами: глобальным и региональным.

Участие ВАС в международных соревнованиях многогранно и многоуровнево. Внутри государства они конкурируют с местными компаниями и особенно международными компаниями за рынки сбыта, иногда за местные скидки и субсидии. Конкуренция имеет первостепенное значение для товаропроизводителей. Конкуренция вынуждает товаропроизводителей внедрять новые технологии, повышать производительность труда, повышать или понижать цены на товары и услуги. На практике определяется конкурентоспособность транснациональных компаний и других предприятий, отраслей и стран.

Формирование конкурентной среды может быть обеспечено за счет реализации анти-монопольных мер. В стране должна быть создана конкурентная среда, чтобы рыночные производители могли получать прибыль и укреплять свои позиции на рынке. В данной статье рассматривается формирование конкурентной среды в транснациональном бизнесе Азербайджана.

Ключевые слова: конкуренция, транснациональный бизнес, антимонопольные меры, конкурентная среда, ТМК.

*ass. prof. Muslumata Allahverdi Allahverdiyeva
UNEC Department of Economics and Management;*

*ass. prof. Sekine Yusif Huseynova
UNEC "Trade and business organization" department;*

*ass. prof. Natavan Mamed Rzayeva
UNEC Trade and business organization" department,*

Formation of competitive environment in the transnational business of Azerbaijan

Summary

In the transnational business strategy, the importance of competence-related issues is important. In the article, we examined the competence of transnational business in two ways: global and regional.

The participation of the EAC in international competition is multifaceted and has many levels. Within the state, they compete with local companies and especially international companies for markets, sometimes for local discounts and subsidies. Competition is of the utmost importance for commodity producers. Competition forces commodity producers to adopt new technologies, increase labor productivity, raise or lower prices for goods and services. In practice, the competitiveness of transnational companies and other businesses, industries and countries is determined.

Formation of competitive environment can be ensured through implementation of anti-monopoly measures. A competitive environment should be created in the country to ensure that market-based producers can achieve profit and strengthen their market position. This article deals with the formation of a competitive environment in the transnational business of Azerbaijan.

Key words: competition, transnational business, anti-monopoly measures, competitive environment, TMC.